QADIMGI O‘ZBEKISTON HUDUDIDA IRRIGATSIYA TIZIMLARINING SHAKLLANISH TARIXI

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti
Namangan filiali «Tarix» yo’nalishi
talabasi Jafaraliyeva Zarrina
zarrinajafaraliyeva90@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari tarixiy-arxeologik manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Amudaryo va Sirdaryo havzalari, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo hamda boshqa vohalarda sug‘orma dehqonchilikning paydo bo‘lishi, ilk kanallar, ariqlar, suv omborlari va suv taqsimlash inshootlarining barpo etilishi masalalari yoritiladi. Irrigatsiya tizimlarining shakllanishi mahalliy tabiiy-geografik sharoit, aholi punktlarining rivojlanishi, iqtisodiy ehtiyojlar hamda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liq ekani ko‘rsatiladi. Shuningdek, bronza davridan antik va ilk o‘rta asrlargacha bo‘lgan davrda suv xo‘jaligi infratuzilmasining takomillashuvi, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining kengayishi va vohalar sivilizatsiyasining qaror topishidagi o‘rni tahlil qilinadi. Xulosa sifatida, irrigatsiya tizimlari qadimgi O‘zbekiston tarixida nafaqat iqtisodiy taraqqiyot, balki urbanizatsiya va madaniy rivojlanishning ham asosiy omillaridan biri bo‘lgani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Qadimgi O‘zbekiston, irrigatsiya tizimlari, sug‘orma dehqonchilik, arxeologik manbalar, kanal va ariqlar, suv xo‘jaligi, vohalar sivilizatsiyasi, qishloq xo‘jaligi tarixi

Abstract. This article analyzes the formation and stages of development of irrigation systems in Ancient Uzbekistan on the basis of historical and archaeological sources. The study highlights the emergence of irrigated agriculture in the Amu Darya and Syr Darya basins, as well as in the Zarafshan, Kashkadarya,

Surkhandarya, and other oases; and examines the construction of early canals, ditches, reservoirs, and water-distribution structures. It shows that the formation of irrigation systems was closely connected with local natural and geographical conditions, the development of settlements, economic needs, and socio-political processes. The article also examines the improvement of water management infrastructure from the Bronze Age through the Antique and Early Medieval periods, as well as its role in the expansion of agricultural production and the establishment of oasis civilization. In conclusion, it is argued that irrigation systems were one of the main factors not only of economic development, but also of urbanization and cultural development in the history of Ancient Uzbekistan.

Keywords: Ancient Uzbekistan, irrigation systems, irrigated agriculture, archaeological sources, canals and ditches, water management, oasis civilization, history of agriculture

Аннотация В данной статье на основе историко-археологических источников анализируются этапы формирования и развития ирригационных систем на территории Древнего Узбекистана. В исследовании освещаются вопросы возникновения орошаемого земледелия в бассейнах Амударьи и Сырдарьи, Зеравшана, Кашкадарьи, Сурхандарьи и других оазисов, а также строительства первых каналов, арыков, водохранилищ и сооружений для распределения воды. Показано, что формирование ирригационных систем было неразрывно связано с местными природно-географическими условиями, развитием поселений, экономическими потребностями и социально-политическими процессами. Кроме того, анализируется совершенствование водохозяйственной инфраструктуры в период от бронзового века до античности и раннего Средневековья, ее роль в расширении сельскохозяйственного производства и становлении оазисной цивилизации. В заключение обосновывается, что ирригационные системы в истории Древнего Узбекистана были одним из ключевых факторов не только экономического развития, но и урбанизации и культурного прогресса.

Ключевые слова: Древний Узбекистан, ирригационные системы, орошаемое земледелие, археологические источники, каналы и арыки, водное хозяйство, оазисная цивилизация, история сельского хозяйства

Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanish tarixini o‘rganish ushbu mintaqaning tarixiy taraqqiyotini chuqur anglash uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki arid va yarim arid tabiiy sharoitda yashagan qadimiy aholi uchun suv manbalaridan oqilona foydalanish hayotiy zarurat bo‘lib, aynan sug‘orish tizimlari aholi punktlarining joylashuvi, dehqonchilikning rivojlanishi va xo‘jalik barqarorligining ta’minlanishida hal qiluvchi omil vazifasini bajargan. Daryolar, soylar va kanallar asosida shakllangan irrigatsiya tarmoqlari yerlarning o‘zlashtirilishini tezlashtirib, hosildorlikni oshirgan, buning natijasida esa aholining o‘troqlashuvi kuchayib, dastlabki ijtimoiy tuzilmalar, mehnat taqsimoti va boshqaruv shakllari yuzaga kelgan. Shunday qilib, irrigatsiya tizimlari nafaqat iqtisodiy hayotning, balki qadimgi O‘zbekiston jamiyatining ijtimoiy va madaniy rivojlanishining ham asosiy omillaridan biri bo‘lgan.1

Qadimgi O‘zbekiston hududi tarixiy jihatdan tabiiy suv resurslari cheklangan, qurg‘oqchil iqlim hukmron bo‘lgan mintaqa sifatida shakllangan. Shu bois bu yerda dehqonchilikning barqaror rivoji va aholi punktlarining paydo bo‘lishi uchun suvni sun’iy boshqarish, ya’ni irrigatsiya tizimlarini yaratish hayotiy zaruratga aylangan. Irrigatsiya faqatgina texnik yechim emas, balki tabiat sharoitlariga moslashuvning keng qamrovli sivilizatsion shakli bo‘lib, u xo‘jalik faoliyati, ijtimoiy tuzilma va madaniy taraqqiyotning asosiy omillaridan biriga aylangan.2

Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi tarixiy tadqiqotlar uchun alohida ahamiyatga ega, chunki bu tizimlar ilk jamiyatlarning iqtisodiy, madaniy va texnologik taraqqiyotini yaqqol aks ettiruvchi muhim manbalardan biridir. Sug‘orish inshootlarining paydo bo‘lishi va takomillashuvi

1 Tolstov, S. P. (1948). Drevniy Xorazm. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

2 . Gafurov, B. G. (1972). Tojiklar: qadimiy, o'rta asr va zamonaviy tarix. Dushanbe: Donish.

aholining dehqonchilikka o‘tishi, ishlab chiqarishning kengayishi hamda murakkab ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Shu bilan birga, irrigatsiya tizimlarining vujudga kelishi insonning daryo vodiylari, vohalar va cho‘l chekkalari bilan uzoq muddatli va uzviy o‘zaro ta’sirini ifodalaydi. Ana shu jarayonlar qadimgi aholining tabiatga moslashuvi, suv resurslaridan oqilona foydalanishi va hududiy xo‘jalik hayotini tashkil etishdagi yuksak tajribasini namoyon etadi.3

Mazkur kirish qismi tadqiqot mavzusini aniq belgilab, Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi tarixiy jarayon sifatida nechog‘li muhim ekanini yoritishga xizmat qiladi. U orqali mavzuning ilmiy ahamiyati asoslanib, sug‘orish tarmoqlarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi qadimiy jamiyatning xo‘jalik hayoti, aholi joylashuvi hamda dehqonchilik madaniyati bilan uzviy bog‘liqligi ko‘rsatib beriladi. Kirish qismi, shuningdek, o‘quvchini keyingi tahlillarga tayyorlab, irrigatsiya tizimlarining shakllanish sabablari, rivojlanish bosqichlari va tarixiy shart-sharoitlarini chuqurroq o‘rganish uchun zarur nazariy zamin yaratadi.4

Asosiy qism Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi eng avvalo tabiiy-geografik va iqlimiy sharoitlar bilan uzviy bog‘liq edi. Hududning katta qismi qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil bo‘lib, yog‘ingarchilikning kamligi, yozning issiqligi hamda suv manbalarining notekis taqsimlanishi dehqonchilikni tabiiy namlikka tayangan holda yuritishni qiyinlashtirgan. Shu sababli Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo kabi yirik daryolar vodiylari hamda voha zonalari ilk aholi manzilgohlari shakllangan asosiy hududlarga aylandi. Aynan shu yerda insonlar suvning mavsumiy oqimini kuzatib, uni ekin maydonlariga yo‘naltirish, kichik ariqlar va kanallar orqali taqsimlash hamda ortiqcha suvni cheklash zaruratini angladilar. Dastlab tabiiy namlik va daryo

3 Asqarov, A. A. (2007). O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. Toshkent: O'zbekiston.

4 . Sagdullayev, A. S. (2006). Qadimgi O'zbekiston tarixi. Toshkent: Universitet.

toshqinlaridan foydalanishga tayanilgan dehqonchilik asta-sekin ongli ravishda suvni boshqarish amaliyotiga o‘ta boshladi. Bu jarayon oddiy moslashuvdan maqsadli irrigatsiyaga o‘tishning ilk bosqichi bo‘lib, keyinchalik murakkab sug‘orish tarmoqlari, voha xo‘jaligi va yuqori darajadagi dehqonchilik madaniyatining shakllanishi uchun mustahkam poydevor yaratdi.5

Qadimgi O‘zbekiston hududidagi ilk sug‘orish tizimlarining shakllanishi voha xo‘jaligining paydo bo‘lishi va dehqonchilikning barqarorlashuvi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Dastlabki davrlarda aholi daryo suvlari yaqinida oddiy ariqlar, kichik kanallar va suvni tabiiy oqimdan ajratib oluvchi inshootlar orqali ekin maydonlarini sug‘organ. Bunday suv inshootlari, avvalo, suvni vohaning ichki hududlariga yetkazish, botqoqlik yoki quruq yerlardan foydalanish imkonini kengaytirish va ekin ekishga yaroqli yerlarni ko‘paytirish kabi amaliy vazifalarni bajargan. Vaqt o‘tishi bilan mahalliy jamoalar suv taqsimotini tartibga solish, kanallarni tozalash, suv yo‘llarini mavsumiy ravishda ta’mirlash va suvning bir tekis oqimini ta’minlash borasida tajriba to‘plaganlar. Natijada sug‘orish tarmoqlari murakkablashib, dehqonchilik uchun barqaror suv ta’minoti yaratilgan, bu esa o‘troq hayot tarzining mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Qadimgi aholi tomonidan suvdan oqilona foydalanish va muhit sharoitiga moslashish jarayoni tabiiy resurslarni boshqarishdagi texnik moslashuvning izchil rivojlanganini yaqqol ko‘rsatadi.6

Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi doimiy aholi manzillari paydo bo‘lishi, dehqonchilikning rivojlanishi va jamiyatning ijtimoiy jihatdan murakkablashuvi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Suvga barqaror kirish imkoniyati insonlarni daryo vohalari va sug‘orishga qulay hududlarda jamlanishga undab, tarqoq yashash tarzidan markazlashgan turar-joylarga o‘tishni tezlashtirgan. Ana shu jarayon natijasida yerlarning muntazam o‘zlashtirilishi, ekin

5 . Rtveladze, E. V. (2010). Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi. Toshkent: Sharq.

6 . Buranov, A. (2014). O'zbekistonda sug'orish tizimlari tarixi. Toshkent: Fan va texnologiya.

maydonlarining kengayishi va qishloq xo‘jaligining ixtisoslashuvi yuzaga kelgan; ayrim hududlar dehqonchilik, boshqalari esa chorvachilik yoki hunarmandchilik bilan nisbatan ko‘proq shug‘ullana boshlagan. Sug‘orish inshootlari nafaqat hosildorlikni oshirgan, balki ortiqcha mahsulot yetishtirish imkonini yaratib, mahalliy iqtisodiy faoliyatning kuchayishiga xizmat qilgan. Bu esa almashinuv munosabatlari, mehnat taqsimoti va boshqaruv tizimlarining shakllanishiga zamin yaratib, aholi o‘rtasida ijtimoiy tashkilotchilikni kuchaytirgan. Shu tariqa irrigatsiya qadimgi O‘zbekiston hududini tarqoq yashash maskanlaridan sug‘oriladigan vohalarga tayangan, tartibli va iqtisodiy jihatdan faol jamiyatlarga aylantirishda hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qilgan.7

Keyingi qadimgi davrlarda O‘zbekiston hududidagi irrigatsiya tizimlari tobora takomillashib, sug‘orish inshootlarini qurish va ulardan foydalanishda texnik hamda tashkiliy tajriba sezilarli darajada ortdi. Dastlab oddiy ariqlar va kichik suv yo‘llari orqali amalga oshirilgan sug‘orish asta-sekin kengaytirilib, asosiy kanallar bo‘yicha suv oqimini tartibga solish, taqsimlash inshootlarini barpo etish, suvni dalalarga yetkazib berishni izchil boshqarish amaliyoti shakllandi. Kanallarning kengaytirilishi, ularning chuqurligi va o‘tkazuvchanligini oshirish, qirg‘oqlarini mustahkamlash kabi ishlar sug‘orish tizimlarining barqarorligini kuchaytirgan. Bunday murakkab inshootlarni qurish va doimiy ta’mirlash esa yakka mehnat bilan emas, balki jamoaviy safarbarlik, mehnat taqsimoti va muvofiqlashtirilgan reja asosida amalga oshirilgan. Shu tariqa, suv manbalarini boshqarish, kanal tarmoqlarini bir-biriga bog‘lash va ularni mavsumiy ehtiyojlarga moslashtirish qadimgi aholining yillar davomida to‘plagan amaliy tajribasi mahsuli bo‘lib, irrigatsiya infratuzilmasining yanada rivojlangan shakllari umumiy ehtiyoj va jamoaviy rejalashtirishning tarixiy natijasi sifatida namoyon bo‘ldi.8

7 . Mirzaahmedov, R. (2009). Amudaryo va Sirdaryo havzalarida qadimgi sug'orish inshootlari. Toshkent: Fan.

8 . Neronov, V. V., & Mukhamedjanov, A. R. (2001). Ancient irrigation systems in Central Asia: Archaeological evidence. Journal of Central Asian Studies, 6(2), 45-68.

Xulosa

Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi mintaqa tarixida alohida o‘rin tutadi, chunki u tabiiy va ekologik sharoitlar ta’sirida vujudga kelgan hayotiy zaruratning natijasi edi. Suv resurslarining cheklanganligi va quruq iqlim sharoiti dastlabki aholining sug‘orma dehqonchilikka o‘tishini tezlashtirib, bu jarayon aholi punktlarining barqarorlashuvi va yangi yerlarning o‘zlashtirilishiga xizmat qildi. Natijada irrigatsiya tizimlari nafaqat qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga, balki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, mehnat taqsimoti va qadimgi jamiyatlarning mustahkamlanishiga ham asos bo‘lib berdi. Shu bois, qadimgi O‘zbekistonda sug‘orish inshootlarining paydo bo‘lishi va takomillashuvi mintaqa sivilizatsiyasining shakllanishidagi muhim tarixiy omillardan biri hisoblanadi.9

Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bo‘lib, u dastlab tabiiy suv manbalaridan oddiy foydalanishdan boshlangan, keyinchalik esa dehqonchilik ehtiyojlari ortishi bilan tobora murakkablashib borgan. Ilk bosqichlarda aholi daryo vodiylari, soylar va buloqlar atrofida joylashib, suvni mavsumiy va sodda usullar bilan taqsimlagan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan ariq, kanal, to‘g‘on va suv omborlari kabi inshootlar paydo bo‘lib, suvdan foydalanish tizimli tus olgan. Bu jarayonda uzluksizlik va izchillik muhim ahamiyat kasb etib, har bir davr avvalgi tajribalar asosida takomillashib borgan. Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi nafaqat texnik ehtiyojlarni, balki ijtimoiy hamkorlikni ham kuchaytirgan, chunki suv inshootlarini qurish va saqlash mahalliy jamoalarning faol ishtirokini talab etgan. Aholi tabiiy-geografik sharoitlar, iqlim xususiyatlari va yerning unumdorligiga mos ravishda suv boshqaruvi usullarini moslashtirib, irrigatsiya tizimlarini hududiy ehtiyojlarga muvofiq shakllantirgan. Natijada, qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlari uzluksiz rivojlangan,

9 Buryakov, Yu. F. (1990). Drevnie irrigatsionnye sistemy Sredney Azii. Tashkent: Fan.

bosqichma-bosqich takomillashgan va mahalliy jamoalarning amaliy tajribasi hamda moslashuvchanligi hisobiga barqaror taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan.

Qadimgi O‘zbekiston hududida irrigatsiya tizimlarining shakllanishi faqat dehqonchilikni suv bilan ta’minlash vositasi bo‘lib qolmay, balki ilk shahar hayoti, ishlab chiqaruvchi xo‘jalik va uzoq muddatli madaniy barqarorlikning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Suv resurslarini boshqarish, kanal va ariqlar tarmog‘ini barpo etish, sug‘orma yerlarni o‘zlashtirish jarayonlari aholi punktlarining yiriklashuvi, mehnat taqsimoti va ijtimoiy-iqtisodiy murakkablashuvni tezlashtirdi. Natijada, sug‘orma dehqonchilik ortiqcha mahsulot yaratish imkonini berib, hunarmandchilik, savdo va boshqaruv markazlarining shakllanishiga xizmat qildi. Shu ma’noda, qadimgi irrigatsiya tizimlari O‘zbekiston hududida sivilizatsion taraqqiyotning poydevorini yaratgan bo‘lib, ular orqali shakllangan xo‘jalik va madaniy an’analar keyingi tarixiy davrlarda ham uzluksiz davom etib, mintaqaning tarixiy taraqqiyotida chuqur iz qoldirdi.10

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Tolstov, S. P. (1948). Drevniy Xorazm. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
2. Gafurov, B. G. (1972). Tojiklar: qadimiy, o'rta asr va zamonaviy tarix. Dushanbe: Donish.
3. Asqarov, A. A. (2007). O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. Toshkent: O'zbekiston.
4. Sagdullayev, A. S. (2006). Qadimgi O'zbekiston tarixi. Toshkent: Universitet.
5. Rtveladze, E. V. (2010). Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi. Toshkent: Sharq.
6. Buranov, A. (2014). O'zbekistonda sug'orish tizimlari tarixi. Toshkent: Fan va texnologiya.

10 O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti. (2018). Qadimgi O'zbekiston hududida sug'orish tizimlari: arxeologik tadqiqotlar natijalari. Toshkent: Nashr.

7. Mirzaahmedov, R. (2009). Amudaryo va Sirdaryo havzalarida qadimgi sug'orish inshootlari. Toshkent: Fan.
8. Neronov, V. V., & Mukhamedjanov, A. R. (2001). Ancient irrigation systems in Central Asia: Archaeological evidence. Journal of Central Asian Studies, 6(2), 45-68.
9. Buryakov, Yu. F. (1990). Drevnie irrigatsionnye sistemy Sredney Azii. Tashkent: Fan.
10. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti. (2018). Qadimgi O'zbekiston hududida sug'orish tizimlari: arxeologik tadqiqotlar natijalari. Toshkent: Nashr.